ACTA ALBARUTHENICA 25: 2025
ISSN 1898-8091; e-ISSN 2720-698X
Copyright @ by Jadwiga Kozłowska-Doda, 2025
Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne 4.0 PL (CC BY-NC 4.0 PL)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/
DOI: https://doi.org/10.31338/2720-698Xaa.25.2

Jadwiga Kozłowska-Doda

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska
Maria Curie Sklodowska University in Lublin, Poland
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7567-178X
e-mail: jadwiga.kozlowska-doda@mail.umcs.pl

Obrzędowe i codzienne pożywienie w polszczyźnie północnokresowej (na podstawie narracji dawnych mieszkańców wsi na pograniczu białorusko-litewskim)

Ritual and Daily Dishes in the Polish Language of the Northern Borderlands (Based on the Narratives of Former Villagers on the Belarusian-Lithuanian Border)

Абрадавая і штодзённая ежа ў паўночным варыянце польскіх перыферыйных гаворак (на матэрыяле наратываў былых вясковых жыхароў на беларуска-літоўскім памежжы)

ABSTRACT: Many articles and books have been devoted to the cuisine of the borderlands, but new recordings collected by researchers contain vocabulary and recipes that supplement previous studies and are therefore valuable. The article presents a dictionary of culinary vocabulary, i.e. ritual dishes and everyday foods, as well as verbs naming cooking actions, in the Polish spoken by residents of former peasant villages and noble areas in the vicinity of Eishishkes, Nacha and Radun, where, in addition to bread, which was baked in every house, *słodukha*, *zatsirka*, *machanka* (gravy), *bliny* or *wątrobianka* (saltisone with liver) were prepared. On Christmas Eve, meat broth, *syta* (mead), *gruca* (kasha), *uszki* (a kind of dumpling), *śliżyki* (a kind of cake) and other dishes were prepared; a total of 12 dishes was traditionally prepared, representing the number of apostles. Meanwhile, bread kvas, sauerkraut or beetroot were prepared in large oak barrels. This culinary vocabulary was selected from narratives recorded by the author at the turn of the 20th and 21st centuries from the residents of the Belarusian-Lithuanian borderland in the Belarusian region of Voranava. This publication contributes to knowledge of the former Eastern borderlands and contributes to documentation of north-eastern Polish peripheral dialects.

KEYWORDS: borderland cuisine, ritual dishes, everyday dishes, Belarusian-Lithuanian borderlands, Polish language of the Northern borderlands, Belarus.

Wstęp

Pożywienie nie tylko zapewnia potrzeby biologiczne człowieka. Jest obecne w obrzędowości (rodzinnej i dorocznej) oraz w spotkaniach, które towarzyszą człowiekowi w życiu codziennym, więc ma także wymiar społeczny. Osobne produkty oraz potrawy charakteryzują się bogatą symboliką, co czyni je ważnymi w aspekcie kulturowym [por. Kostecka-Sadowa 2022: 186]. Zainteresowania kuchnią, nazwami potraw poszczególnych regionów, motywacją kulturową i słowotwórczą oraz innymi aspektami żywienia w ostatnim czasie zaowocowały licznymi publikacjami[1], także na materiale polszczyzny kresowej [Rutkowska 1999; Zachutska 2018; Domitrak 2018 i 2020; Konczewska 2022; Kostecka-Sadowa 2022 i 2023; Marszałek 2022 itd.[2]], oraz konferencjami[3] i wykładami otwartymi[4].

Głównym celem niniejszego opracowania było pokazanie bogactwa leksykalnego z zakresu nazewnictwa potraw obrzędowych i codziennych, a także czynności, związanych z przyrządzaniem posiłków w języku polskim w dawnych wsiach chłopskich i szlacheckich z terenu Białorusi północno-zachodniej. Pośrednio poprzez przytoczenie wypowiedzi rozmówców zwrócono uwagę na kulturowy (różnice społeczne w przyrządzaniu potraw, zwyczaje obowiązujące przy gotowaniu, sposoby przygotowania żywności, żywotność i kontynuacja dawnych zwyczajów obecnie itd.) i społeczny (nazewnictwo spotkań rodzinnych i okolicznościowych) aspekt pożywienia. Dodatkowo przedstawiony słownik ilustruje zapożyczenia z języków wschodniosłowiańskich i języka litewskiego, zachowanie w gwarze archaizmów oraz obecność poświadczonych nazw na innych terenach.

---

[1] Szczegółową literaturę na temat polskiego słownictwa kulinarnego można znaleźć w wielu pozycjach książkowych [Kowalska-Lewicka, Szromba-Rysowa 1976; Falińska 1991; Borejszo 1994 i 2007; Markowski 1994; Bohdanowicz 1996; Żarski 2003; Witaszek-Samborska 2005; Smyk, Pudłocki, Wodzińska (red.). 2017 itd.].

[2] Niniejszy wykaz uzupełniają publikacje materiałowe i słownikowe: AGWB 1980, Kurz 1993, SPGL 2006, Słownik brasławski 2009, SPGB 2014, KJD Podl 2016, SMPP 2017, Jank Leks 2022 itd., w których czytelnik znajdzie fragmenty poświęcone np. pieczeniu chleba lub nazwy tradycyjnych potraw z pogranicza bałtycko-słowiańskiego.

[3] Podczas konferencji pt. *Słownictwo związane z pożywieniem w języku ogólnym i odmianach regionalnych*, 11–12 czerwca 2021 r., z okazji jubileuszu 90-lecia urodzin prof. B. Falińskiej oraz 70 rocznicy badań gwaroznawczych w pow. ostrowskim, zorganizowanej przez Towarzystwo Kultury Języka wygłoszono wiele referatów także nt. pożywienia na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim.

[4] W dn. 20 marca 2024 r. na otwartym zebraniu Zakładu Językoznawstwa IS PAN Dorota Rembiszewska wygłosiła referat pt. *Kulturowe motywacje nazw potraw w mowie mieszkańców Polski północno-wschodniej*.

Baza materiałowa

Nazwy potraw zaczerpnięto z obszernej bazy danych, zgromadzonej podczas badań terenowych na przełomie XX i XXI w. na pograniczu białorusko-litewskim w rejonie werenowskim na Białorusi. Odpytano wówczas kwestionariusz morfologiczny, a także zebrano teksty ciągłe, dotyczące tożsamości mieszkańców, ich zwyczajów, losów oraz języka [Kozłowska-Doda 2021], a zagadnienia pożywienia nie były głównym tematem rozmów. Niemniej jednak pozyskano bogaty materiał, opisujący zarówno przygotowania do Świąt Bożego Narodzenia, Wielkanocy, Zesłania Ducha Świętego (popularne Zielone Świątki) i in., jak i imprez towarzyskich: wesel, chrzcin, swatania, pogrzebów itd. oraz codziennych posiłków w domu lub podczas prac polowych[5].

Mieszkańcy (AR22, BJ20, BW31, CA23, CJ18, CK44, CW18, GK25, HF39, JW22, JS28, KA37, KK19, ŁK26, MP15, NMT27, PM31, RW22, SJ29, SM29, WB29, WM35, Zn20, cyfrą oznaczono rok urodzenia)[6], których relacje na temat gotowania i pożywienia wówczas nagrano, urodzeni są w latach 1914–1944. Jest to pokolenie już w większości nieżyjące. Fonetykę i fleksję polszczyzny na Werenowszczyźnie opisano szczegółowo w monografii [Kozłowska-Doda 2021: 261–442].

Pożywienie mieszkańców dawnych wsi chłopskich i okolic szlacheckich w okolicach Ejszyszek, Naczy i Radunia nie były przedmiotem osobnego studium. Wyjątek stanowi wydany ponad sto lat temu przyczynek, dotyczący zwyczajów przy wypiekaniu chleba w powiecie lidzkim archeologa Wandalina Szukiewicza, wówczas mieszkańca Naczy. W publikacji znajdziemy także krótki opis przyrządzania *sołoduchy* i *blinów* [Szukiewicz 1912: 571–574].

Dokonując podziału materiału leksykalnego wzorowano się na publikacji Oksany Zakhutskiej [2018: 329–346], jednak z przyczyn technicznych odbiega on nieco od pierwowzoru. Wprowadzenie zmian konieczne było głównie z uwagi na zebrany materiał.

Na podstawie bazy powstał słownik ilustrowany materiałem gwarowym, osobne hasła wymagały szerszego kontekstu i, nieraz, komentarza. Słownik nie wyczerpuje leksyki kulinarnej na badanym terenie. Słownictwo rodzime, występujące w tym samym znaczeniu obecnie (nawet jeżeli zdradza cechy fonetyczne gwar białoruskich), opatrzono krótkim cytatem. Leksykę archaiczną, regionalną, powstałą pod wpływem języków sąsiadujących, oznaczono gwiazdką. Zestawiono ją z wybranymi słownikami: słownikiem gwar

[5] Baza liczy blisko 60 znormalizowanych stron tekstów ciągłych (108 tys. znaków ze spacjami).

[6] Zamieszkali w miejscowościach: Lubiańce, Czyżuny, Korkuciany, Raduń, Gaworskie, Jeńcze, Powiłańce, Gierwielańce, Raubiszki, Jurele oraz Werenów, Pohorodno i Stare Śmilginie.

białoruskich Białorusi północno-zachodniej i jej pogranicza [SPZB 1979–1986], słownikiem kulturalnego dialektu północnokresowego [Kurz 1993], jednym ze słowników polszczyzny gwarowej na Brasławszczyźnie [SPGB 2014] oraz wybranym studium na temat leksyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim [PPW 2021]. Inne prace leksykograficzne pominięto, mimo że są one niezwykle cenne, ponieważ wydłużyłoby to i tak bardzo obszerne opracowanie.

W przypadku zapożyczeń wskazano wyraz ze znaczeniem w języku, z którego pochodzi (jeżeli znaczenie w gwarze jest odmienne). Cytaty podano w transkrypcji półfonetycznej, uzupełniają je inicjały oraz rok urodzenia rozmówcy. W nawiasach okrągłych zapisano pytania badacza oraz znaczenia niektórych regionalizmów lub dialektyzmów, w kwadratowych – komentarz niezbędny do zrozumienia wypowiedzi mieszkańców.

I. Żywność i wyżywienie (pojęcia ogólne)

1. Ogólne nazwy żywności, posiłków

bludo* n ‘danie’. *Nu tradycyjne, te dwanaście bludów* (‘dan’) *robi się* CK44, SPGB 2014: 64, ros. *блюдо*

jedzenia n ‘jedzenie’. *Tylko na zima zostawić jedzenia* JW22

kolacyja ż ‘kolacja’. *Koliacyja zawsze gotowała się, plity* (‘kuchnia węglowa’) *takie byli, plity. Dwa sagany stawi się. Kolacyja. A jak nie, to prosza pani, na piecy stanął się takie dynarki, postawił sagan tut, podłożył trocha i koliacyja gotowała się, na takich dynarkach* CJ18, *wieczoram gotujo koliacyja, prosza pani, to jest zapach, że koliacyja* CJ18

obiad m ‘ts.’. *Przyjdzia on wziońść sobia obiad tam czy śniadanko, to ja zawsza już poczszykuja, coś liepij dam* CW15

pasiorki*/pusiorki lmn ‘posiłek połączony z odpoczynkiem na polu’. *Ja paczsza, kiedy tu obiad beńdzie, a kiedy, jak mówili, pusiorki* (‘posiłek na polu’) *nu przed obiadam taki, nazywali pasiorki, pujedzo trocha, odpoczno* BJ20, brus. *нусеркі* ‘przerwa w pracy’, lit. *pusryčiai, pusrytis* ‘śniadanie’ [SPZB, 1984 (4): 191]

posiłek m ‘ts.’. *W końcu już wtedy zaczynamy posiłki przyjmować* ŁK26

potrawa ż ‘ts.’. *Na wigilija tam już potrawau owasz… Jezus siadał, to było dwanaścia apostołow, to czszeba, żeby dwanaścia potraw było* NMT27

śniadanko n ‘ts.’, por. obiad

uczta ż ‘ts.’. *Teraz, to różności wyrabiajo, nu prawda, taka uczta, że czego na świecie nie 'ma, to jest* RW22

zakąska 1. ż ‘jedzenie, poczęstunek’. *Zaszli do mieszkania, prawda, on zakonska zrobili dobra, jego żona zrobiła… potym on mnie podprowadził na wakzal* (‘dworzec’) CW15, SPGB 2014: 295, brus. i ros. *закуска*

zakąska 2. ż ‘potrawy do alkoholu’. *Dał ja im i wódki, dał zakonska, „Tylku paczszajcie, – mówia, – talierzau nie pabijcie i żeby draki* (‘bójki’) *nie byłob żadnej!”* BW31

2. Spożywanie żywności

głodny ‘ts.’. *Przekąsić zrobia dla was, bo wy głodna jesteścia* CW15

głodować ndk ‘ts.’. *Teraz już jakoś możno przeżyć, nie głodujem, nie powiem, że to głodne* JW22

jeść ndk ‘ts.’. *Wtenczas już świencone siadamy jeść* AR22, *czterdzieście dni nicht nie jed miensa* JŻ15, *Pani, taki chlieb, jak my jemo chlieb, ja'ho za polskich czasów nikt nie jad* CJ18

karmić 1. (dzieci) ndk ‘ts.’. *Ja chlieba nie bende miała dzieci karmić* BJ20

karmić 2. (zwierzęta) ndk ‘tuczyć’. *Świniam dawali, prosiuki karmili* KK19

pić ndk ‘ts.’. *Sucharki wrzucamy tam* [do słodkiej wody] *i pijemy* AR22

podkarmiać* (pszczoły) ndk ‘dokarmiać’. *Pokaża pani te karmuszki* (‘karmniki’), *z których podkarmiać te* [pszczoły], *daja jeść* JW22, brus. *падкармліваць*

pogryźć dk ‘ts.’. *Była wnuczka, co ona za to kwasio* (kwaśne owoce’)*? Przecież jeszcze oni ani… musi po para na jabłeni było jabkow, to pozrywała i pogryzła te jabka* JW22

pojaść* dk ‘zjeść’. *Staruszak, pasia krówki na okolionii. My: „Dzień dobry panu! Dzień dobry panu! Powiedz pan, czy u pana nie można byłob zakońsić trocha, coś pojaść?” On powiada: „To idźcie, żołnierzy kochana, tam synowa w domu. Powiecia, to ona zrobi dlia was poj'eść”* CW15, brus. *паесць*, ros. *поесть*

pokosztować* dk ‘skosztować’. *Jest jakie masło … Moża krowa ta doi się, alie to już źbiera, bije i …nie pokosztujesz* NMT27, *Przyjechałab późniaj, to miodu mielib, pokosztowalib miodu* JW22, brus. *пакаштаваць*

posmoktać* ndk ‘possać’. *Jak o teraz ja liubia cukierak wziońć o taki smak'tun, córka drugi raz kupuja – to tatku smak'tun! Ja drugi raz i tak posmokcza albo z harbatko posmokcza ten cukierak* CJ18, brus. *насмактаць*

pościć ndk ‘ts.’. *I przed wojną my tak obchodzili, i teraz tak obchodzimy. Robimy wigilia to wszystko i pościm ten dzień. Nic, tylko raz w dzień* AR22

przyjmować (posiłek) ndk ‘ts.’. *W końcu już wtedy zaczynamy posiłki przyjmować* ŁK26

wyhodować* (na wodzie) ‘wychować niemowlę bez mleka’. *Nu, tu daj wody, jak nia ma mleczka! O tak, na wodzie wyhodowała się* ŁK26, Kurz 1993: 361; SPGB 2014: 112, brus. *выгадаваць*

zgłodniały ‘ts.’. *Moje żołnierze, alie tylko, jak zgłodniałe jesteście, to dużo nie jećcie, bo do domu nie dojdziecie wtedy* CW15

zjeść dk ‘ts.’. *Zjeść wigilie* AR22